

Φύλο και επιστήμες: η συμβολή της Sandra Harding

Ευτέρπη Καλεσάκη

Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
ekale0605@gmail.com

Γιάννα Κατσιαμπούρα

Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης
Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών
katsiaioan@primedu.uoa.gr

Εισαγωγή

Από τις σημαντικότερες σύγχρονες θεωρητικούς, η Sandra Harding είναι Αμερικανίδα φιλόσοφος των επιστημών με έντονο ενδιαφέρον για τη σχέση επιστήμης-φεμινισμού. Το πλούσιο συγγραφικό της έργο στο πεδίο αυτό ξεκινά από τη δεκαετία του 1970 με σημαντικές επιρροές από το δεύτερο κύμα του φεμινισμού¹ και εξελίσσεται τα τελευταία 50 χρόνια παραμένοντας αντικείμενο συζήτησης και κριτικής μεταξύ φεμινιστών/ριών και μη.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται μια παρουσίαση και ανάλυση της θέσης της Harding για τη σχέση φύλου-επιστήμης και ειδικότερα της πρότασής της για ριζική αναθεώρηση της επιστήμης μέσα από το φεμινισμό. Αφ' ενός παρουσιάζονται οι θέσεις της για κάθε συνιστώσα χωριστά (φύλο, επιστήμη). Αφ' ετέρου εξετάζεται η σχέση μεταξύ τους μέσα από τις θέσεις της Harding για την ευρύτερη φεμινιστική κριτική στην επιστήμη, τη φεμινιστική στάση που εισηγήθηκε αλλά και την κριτική της

¹ Το «δεύτερο κύμα» του φεμινισμού διατρέχει τις δεκαετίες 1960-1980 και ασχολείται με θέματα ισότητας και διακρίσεων έχοντας ως αίτημα την κατοχύρωση ευρύτερων πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων για τις γυναίκες, όπως ίσες αμοιβές, οικιακός μισθός, δικαίωμα στην άμβλωση και προστασία από την οικογενειακή βία.

σε άλλες φεμινιστικές επιστημολογίες. Από τις βασικές θέσεις της, (Harding 2004α) ότι είναι περισσότερο από αναγκαίο να αφιερώσουμε χρόνο για να δούμε την κριτική φεμινιστική σκέψη και πρακτική, τη σχέση με τον κυρίαρχο πατριαρχικό λόγο και τους ηγεμονικούς τρόπους οργάνωσης και παραγωγής της γνώσης.

Το φύλο ως μεταβλητή και η σχέση του με άλλα κριτήρια διακρίσεων

Κατ' αρχήν, με τον όρο «φύλο» η Harding αναφέρεται στο κοινωνικό φύλο (gender), δηλαδή το φύλο ως προϊόν *κοινωνικών σχέσεων* που διέπουν συγκεκριμένες και μεταβαλλόμενες κοινωνίες και ορίζουν τις σχέσεις ανδρών-γυναικών, άρα και τα χαρακτηριστικά που οφείλουν να φέρουν τα δύο φύλα σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό. Εντοπίζει δε τρεις διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους έκαστος κοινωνικός σχηματισμός διαμορφώνει τον έμφυλο χαρακτήρα του (Harding 1986). Πρώτον, την απόδοση έμφυλου χαρακτήρα σε διάφορους αντιθετικούς όρους, όπως τα ζεύγη αντικειμενικότητα (αρσενικό)-υποκειμενικότητα (θηλυκό), λόγος (αρσενικό)-συναίσθημα (θηλυκό) ή επιστήμη (αρσενικό)-φύση (θηλυκό). Δεύτερον, την οργάνωση της κοινωνικής δραστηριότητας και την κατανομή εργασιών βάσει τέτοιων έμφυλων αντιθέσεων, π.χ. φροντίδα της οικογένειας για τη γυναίκα και ενασχόληση με τις επιστήμες για τον άντρα. Τρίτον, τον τρόπο με τον οποίο τα μέλη της βιώνουν το φύλο τους (προσδιορίζουν την ταυτότητά τους μέσα στην κοινωνία). Έναν τρόπο που δεν προκύπτει από τη «φύση» τους ή τα βιολογικά τους χαρακτηριστικά αλλά καθορίζεται από το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο τα μέλη καλούνται να λειτουργήσουν.² Αυτά τα τρία στοιχεία χαρακτηρίζει αντίστοιχα ως έμφυλο συμβολισμό (*“gender symbolism”*), έμφυλη δομή (*“gender structure”*) και ατομική έμφυλη ταυτότητα (*“individual gender”*). Διευκρινίζει δε πως σχετίζονται μεταξύ τους αν και εκφράζονται διαφορετικά σε κάθε πολιτισμό και μεταβάλλονται ιστορικά.

Για τη Harding, η έρευνα πρέπει να μελετά το ρόλο του φύλου αντιμετωπίζοντάς το όχι ως μια δυαδική μεταβλητή βάσει βιολογίας που απλώς προστίθεται στην όποια μελέτη, αλλά ως μια κοινωνική μεταβλητή που εμπεριέχει τις τρεις προαναφερθείσες συνιστώσες ενώ οι δύο τιμές της (αρσενικό/θηλυκό) σχετίζονται μεταξύ τους

² Η Simone de Beauvoir (Μπωβουάρ 1979) στο έργο της *Το δεύτερο φύλο* σημειώνει χαρακτηριστικά πως «Γυναίκα δεν γεννιέσαι, γίνεσαι» και θέτει έτσι τις βάσεις για τη θεωρία της κοινωνικής κατασκευής του φύλου, την οποία διατυπώνει η Ann Oakley περί το 1970 (Oakley 1972).

συγκρουσιακά, όπως συμβαίνει π.χ. με τις κοινωνικές τάξεις. Επομένως, η θέση των γυναικών, π.χ. μισθολογική κλίμακα, θα πρέπει να εξετάζεται σε σχέση με –και όχι ανεξάρτητα από– αυτή των ανδρών στο εκάστοτε κοινωνικό πλαίσιο (Harding 1995a). Κατά τη Harding, «το φύλο δεν είναι απλώς μια ατομική ή συμπεριφορική μεταβλητή αλλά και μια μεταβλητή των κοινωνικών δομών και των κυρίαρχων συστημάτων σκέψης» (Harding 1986, 34).

Γι' αυτόν το λόγο αλλά και επειδή διαφοροποιείται ανάλογα και εξαρτάται από τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, η σχέση του φύλου με άλλες παραμέτρους όπως η φυλή, η τάξη και οι πολιτισμικές διαφορές είναι περίπλοκη, ενώ αρκετές φορές μπορεί ο ρόλος του φύλου να είναι δευτερεύων σε σχέση με μία από τις άλλες παραμέτρους. Τίποτα από αυτά όμως δεν δικαιολογεί κατά τη Harding παράβλεψη του φύλου, καθώς αυτό αποτελεί βασικό συστατικό της ατομικής ταυτότητας, κριτήριο διακρίσεων ακόμη και εντός των πλαισίων που ορίζουν οι άλλες κατηγορίες και δομικό στοιχείο ιεράρχησης των κοινωνικών σχέσεων με το αρσενικό στοιχείο σχεδόν πάντα να υπερτερεί έναντι του θηλυκού, ανεξαρτήτως πολιτισμού (Harding 1986).

Επιστήμη: κυρίαρχες αντιλήψεις και αντίλογος

Όταν εκδόθηκε το βιβλίο *The science question in feminism* (1986), η εκμετάλλευση και η κατάχρηση της επιστήμης είχαν ήδη αναδειχθεί σε αντιρατσιστικά, αντιαποικιοκρατικά και αντιμπεριαλιστικά πλαίσια μέσα από φοιτητικά και κοινωνικά κινήματα, όπως το κίνημα κατά της φτώχειας τη δεκαετία του 1960, το κίνημα ατομικών δικαιωμάτων, τα κινήματα γυναικών, κινήματα ατόμων με αναπηρία, τα κινήματα ΛΟΑΤ που έδρασαν τη δεκαετία του 1960 και μεταγενέστερα (Harding 2017a) αλλά και κινήματα επιστημόνων, όπως το Science for People. Μελέτες σε διάφορους κλάδους των επιστημών (ανθρωπιστικές, κοινωνικές επιστήμες και επιστήμες της ζωής) είχαν καταδείξει πως υπάρχουσες θεωρίες, υποθέσεις, μέθοδοι αλλά και συμπεράσματα δεν ήταν αντικειμενικά αλλά έφεραν το πρόσημο του φύλου, της φυλής, της τάξης και του πολιτισμού μέσα στον οποίο δημιουργήθηκαν (Ρηντ 1981, Κατσιαμπούρα 2019). Ειδικότερα ως προς το φύλο, φεμινιστικές μελέτες των επιστημών είχαν δείξει τόσο τις διακρίσεις κατά των γυναικών στην κοινωνική δομή της επιστήμης όσο και τον ανδροκεντρικό χαρακτήρα της ίδιας της επιστήμης και των μεθόδων της. Στη Βιολογία, παραδείγματος χάριν, φεμινιστικές μελέτες είχαν ήδη δείξει ότι άνδρες και γυναίκες έχουν διαφορετικές αντιλήψεις για την αναπαραγωγή

αλλά και ότι η εύρεση βιολογικών διαφορών μεταξύ των φύλων ήταν ένα θέμα που ενδιέφερε περισσότερο τους άνδρες παρά τις γυναίκες (Harding 1986).

Παράλληλα όμως η επιστήμη παρέμενε για τη Δύση (Ευρώπη και Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής) συνώνυμη της αντικειμενικότητας και κατ' επέκταση της αξιοπιστίας. Ως τέτοια είχε αναδειχθεί σε κύριο ρυθμιστή της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής, με τα ερευνητικά «ενδιαφέροντα» να καθορίζονται πλέον από τις χρηματοδοτήσεις και αυτές με τη σειρά τους από τον κοινωνικό τους αντίκτυπο (επέκταση/εδραίωση κοινωνικής κυριαρχίας). Το κυρίαρχο παράδειγμα («μητέρα των επιστημών») ήταν η Φυσική, η οποία αποτελούσε σημείο αναφοράς για την επιστημονική μέθοδο, επιχείρημα για την ανεξαρτησία της επιστήμης από κοινωνικές επιρροές, αλλά και υπόδειγμα επιδραστικότητας στην κοινωνία με την αλλαγή παραδείγματος και την πλειάδα εφαρμογών που εισήγαγε κυρίως η νευτώνεια μηχανική. Κατά την κυρίαρχη αντίληψη, οι μέθοδοι της επιστήμης (κυρίως η «πειραματική μέθοδος») υπέβαλαν τις όποιες πεποιθήσεις σε διαδικασία ελέγχου και εξασφάλιζαν έτσι την αντικειμενική περιγραφή και εξήγηση των κανονικοτήτων της φύσης και των αιτίων τους. Η δε «γλώσσα» της επιστήμης (Μαθηματικά) διασφάλιζε τον αποκλεισμό κοινωνικών επιρροών. Το πλαίσιο της επιστήμης και ειδικότερα των φυσικών επιστημών (ιδίως Φυσική και Χημεία) παρέμενε έντονα εμπειρικό και ειδικότερα θετικιστικό, με την όποια απόπειρα φεμινιστικής κριτικής να θεωρείται άτοπη αν όχι βλάσφημη.

Μέσα σε αυτό το ιστορικό, κοινωνικό και επιστημονικό πλαίσιο, η Harding προσπαθεί αρχικά να αποδομήσει την κυρίαρχη αντίληψη για την επιστήμη, αναγνωρίζοντας και υπογραμμίζοντας ότι το κυρίαρχο ρεύμα του θετικισμού και η ανάδειξη της μεθόδου ως το κύριο πλεονέκτημα της επιστήμης εισήχθησαν από το Νεύτωνα στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, αλλά εδραιώθηκαν και έφτασαν στο «σήμερα» μέσα από το λογικό θετικισμό του Κύκλου της Βιέννης, όπως επικράτησε στις ΗΠΑ μεταπολεμικά, και το κοινωνικό-πολιτικό πλαίσιο που διαμόρφωσαν ο μακαρθισμός και ο Ψυχρός Πόλεμος (Harding 2017b). Το αφήγημα περί επιστήμης ανεξάρτητης αξιών ήταν απαραίτητο για την προστασία των μελών του Κύκλου (ως επί το πλείστον σοσιαλιστές και Εβραίοι) κατά τη μετεγκατάστασή τους στις ΗΠΑ αλλά υιοθετήθηκε και από τις επόμενες γενιές σπουδαστών και επιστημόνων ως αλήθεια και όχι ως μια πολιτική αναγκαιότητα του συγκεκριμένου ιστορικού και κοινωνικού πλαισίου (Κατσιαμπούρα 2020). Παράλληλα, η Harding σημειώνει το ρόλο που έπαιξε στη διαμόρφωση του τοπίου της επιστημονικής έρευνας η ίδρυση του National Research Foundation των ΗΠΑ στα τέλη της δεκαετίας του 1940. Με τη μετάβαση της χρηματοδότησης της έρευνας από τις ιδιωτικές εταιρίες στο κράτος, οι επικεφαλής της

επιστημονικής κοινότητας των ΗΠΑ ισχυρίστηκαν ότι η επιστήμη ήταν ανεξάρτητη από την κοινωνία σε μία προσπάθεια να περιορίσουν πολιτικές και κοινωνικές παρεμβάσεις στη διαδικασία επιλογής και άρα χρηματοδότησης ερευνητικών προγραμμάτων (Harding 2017b).

Πέρα από την ανάδειξη της ανεξαρτησίας της επιστήμης από αξίες και κοινωνικές επιρροές ως κατασκευή, η Harding θέτει υπό αμφισβήτηση και επιμέρους στοιχεία της κυρίαρχης αντίληψης για την επιστήμη, όπως ότι η επιστημονική μέθοδος είναι μία, ότι η Φυσική θα πρέπει να είναι η επιστήμη «αναφοράς» ή ότι τα Μαθηματικά είναι μια «ουδέτερη γλώσσα». Με αυτό τον τρόπο προσπαθεί να ενδυναμώσει τις ευρύτερες προσπάθειες φεμινιστικής κριτικής στην επιστήμη διευκρινίζοντας ότι η τελευταία δεν είναι απαραίτητο να είναι συνυφασμένη με μια φεμινιστική κριτική στη Φυσική ή τα Μαθηματικά ούτε και αποτελεί αυτό κριτήριο επιτυχίας ή αποτυχίας της (Harding 1986).

Ως προς το ζήτημα της μεθοδολογίας, η Harding σημειώνει πως ακόμη και εντός του ίδιου πεδίου η μεθοδολογία που χρησιμοποιείται είναι διαφορετική μεταξύ υποπεδίων, π.χ. αστρονομία και σωματιδιακή φυσική, ενώ η πειραματική μέθοδος χρησιμοποιείται ελάχιστα σε πεδία όπως η αστρονομία και η γεωλογία (Harding 1986). Ως προς την κυριαρχία της Φυσικής, κάνει αναφορά στο έργο του Thomas Kuhn *Δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων* (Kuhn 1997) και το ενδεχόμενο αλλαγής του κυρίαρχου παραδείγματος, με τη Φυσική να εκτοπίζεται από το κέντρο/πυρήνα των επιστημών (Harding 1986). Η Harding θεωρεί πως η Φυσική θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως εξαίρεση μεταξύ των επιστημών παρά ως κανόνας, καθώς το αντικείμενό της είναι πολύ πιο απλό από το αντικείμενο π.χ. της Βιολογίας και των κοινωνικών επιστημών και η «καθαρή» (αποκομμένη από εξωγενείς παράγοντες ή και την ανθρώπινη παρέμβαση) φύση που είναι το αντικείμενο της Φυσικής εξαλείφεται σταδιακά όπως εξελίσσεται ο κόσμος μας (Harding 1986). Επίσης αμφισβητεί τον αποκλεισμό της Φυσικής από κοινωνικές επιρροές, καθώς οι επιστημονικές εξελίξεις στοχεύουν σε –ή καθοδηγούνται από– τεχνολογικές εξελίξεις, οι οποίες μπορεί να μην αποτελούν κίνητρο για τον ίδιο τον ερευνητή αλλά σίγουρα είναι τέτοιο για τον χρηματοδότη της έρευνας (Harding 1989). Τονίζει δε ότι οι ιδέες και οι υποθέσεις της Φυσικής χρειάζονται και αυτές κοινωνική ανάλυση (παρόμοια με αυτή των κοινωνικών επιστημών) και αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα τους νόμους του Νεύτωνα εξηγώντας πως η μαθηματική διατύπωσή τους δεν είναι μια εξήγηση για το ευρύ κοινό, αλλά αντίθετα η μετάδοση και διάχυσή τους απαιτεί μια άλλη διατύπωση διαμορφωμένη με άξονα ακριβώς το κοινό στο οποίο απευθυνόμαστε. Σε αυτό το πλαίσιο «εγκαλεί» επίσης τη Φυσική ως επιστήμη που αρνείται την «ενδοσκόπηση»

και τον αναστοχασμό, καθώς ενώ προτάσσει την αναζήτηση αιτιακών σχέσεων δεν την εφαρμόζει για τον εαυτό της. Ωστόσο, αναγνωρίζει ότι μια επιπλέον δυσκολία για την κριτική αξιολόγηση των φυσικών επιστημών υπό το πρίσμα του φύλου είναι ότι τόσο οι ίδιοι/ες επιστήμονες όσο και οι φιλόσοφοι της επιστήμης δεν είναι εξοικειωμένοι/ες με τεχνικές όπως η κριτική λόγου που θα μπορούσαν να βοηθήσουν προς αυτή την κατεύθυνση, όπως είχε γίνει ήδη στα πεδία της Ιστορίας και της Ανθρωπολογίας (Harding 1986).

Ακόμη και η «καθαρότητα» των Μαθηματικών δεν είναι αληθής κατά τη Harding, καθώς οι μαθηματικές «αλήθειες» είναι απλώς οι απαντήσεις που προέκυψαν σε συγκεκριμένα ερωτήματα που γεννήθηκαν σε συγκεκριμένες στιγμές της ιστορίας και σε συγκεκριμένες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες, και ενίοτε αντικαταστάθηκαν μεταγενέστερα από άλλες αληθείς προτάσεις. Παρόμοια με τη Φυσική, για τη Harding, τα Μαθηματικά βλέπουν πολλές φορές μια απλούστερη ή απλοποιημένη εικόνα της «πραγματικότητας» (Harding 1986).

Σε αντίθεση με την κυρίαρχη αντίληψη για την επιστήμη, η Harding θεωρεί ότι πρέπει να μιλάμε για επιστήμες (σε πληθυντικό αριθμό) με διαφορετικές «λογικές» έρευνας και ερμηνείας που εμπεριέχουν σε κάθε περίπτωση το πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο αναπτύσσονται και τις πρακτικές του (Harding 1995a).

Φεμινιστική κριτική στις Επιστήμες: ρεύματα, τάσεις, ερωτήματα

Δεδομένης της προαναφερθείσας στάσης της Harding απέναντι στο φύλο και τις επιστήμες, αξίζει να γίνει μια σύντομη αναφορά σε κάποιες από τις παρατηρήσεις της για τη φεμινιστική κριτική στις επιστήμες όπως αυτή είχε διαμορφωθεί στα μέσα της δεκαετίας του 1980 οπότε και εκδόθηκε το έργο της *The science question in feminism* (1986).

Εκκινώντας από την αναγνώριση των επιτυχιών του νέου τότε ακόμη πεδίου της φεμινιστικής κριτικής που είχε ήδη αναδείξει τον έμφυλο χαρακτήρα της επιστήμης σε όλες τις εκφάνσεις της («φύση», χρήση, διαδικασίες συλλογής και αξιολόγησης γνώσης) και επομένως εγείρει ερωτήματα για την ποιότητα και την αξιοπιστία της, η Harding υποστηρίζει πως το επόμενο βήμα πρέπει να είναι η συγκρότηση μιας ολοκληρωμένης φεμινιστικής θεωρίας για την επιστήμη. Προϋπόθεση για αυτό είναι η κατανόηση των μηχανισμών που προσδίδουν στην επιστήμη τον έμφυλο χαρακτήρα

της και του πώς αυτοί πρέπει να αλλάξουν ώστε να δημιουργήσουμε μια επιστήμη χωρίς αποκλεισμούς και άρα με μεγαλύτερη αντικειμενικότητα και αξιοπιστία.

Τα ακόλουθα πέντε σημεία είναι, κατά τη Harding, ενδεικτικά των εσωτερικών δυσκολιών που έχει να αντιμετωπίσει προς αυτή την κατεύθυνση η φεμινιστική κριτική στην επιστήμη. Πρώτον, είναι διασπασμένη σε διαφορετικές κατευθύνσεις.³ Δεύτερον, η έρευνα εστιάζεται στην ανάδειξη των προβλημάτων και όχι στην ανάπτυξη μιας θεωρίας γύρω από το φύλο και την επιστήμη. Τρίτον, το φύλο προσεγγίζεται μονοδιάστατα και δεν αναδεικνύονται οι τρεις όψεις του ή πολύ περισσότερο η σχέση μεταξύ τους.⁴ Τέταρτον, μερίδα των φεμινιστικών κριτικών αντιμετωπίζει τις έμφυλες διαφορές ως πολιτικά και ηθικά συμμετρικές (ενώ η πολιτική δύναμη και η ηθική αξία αποτελούν «μονοπώλιο» των ανδρών). Τέλος, συχνά αναδεικνύονται αντικρουόμενες θέσεις για το σκοπό της φεμινιστικής κριτικής και τις στρατηγικές που πρέπει να ακολουθηθούν ώστε να εξαλειφθεί η πατριαρχία από τη διαδικασία της γνώσης, με τις απόψεις να διατρέχουν ένα ευρύ φάσμα από μια επιστήμη για τις γυναίκες σε μια επιστήμη για το φεμινισμό και εντέλει μια επιστήμη όπου όλοι/ες θα λειτουργούν με πολλαπλές και αλληλοσυμπληρούμενες ταυτότητες (Harding 1986).

Σε αυτό το πλαίσιο ευρύτερης φεμινιστικής κριτικής, η Harding εργάζεται στην κατεύθυνση συγκρότησης μιας φεμινιστικής θεωρίας για την επιστήμη και απαντά στο ερώτημα πώς ένα πολιτικό κίνημα με στόχο την κοινωνική αλλαγή (όπως το φεμινιστικό κίνημα) μπορεί να αυξήσει την αντικειμενικότητα της επιστήμης υποστηρίζοντας ότι κάποιες μορφές «στρατευμένης» έρευνας (έρευνας που ξεκινά από συγκεκριμένο αξιακό υπόβαθρο) θα μπορούσαν να έχουν μέγιστη αξιοπιστία, όπως π.χ. έρευνα με αντισεξιστικό πρόσημο έναντι έρευνας που αγνοεί το φύλο.

³ Αυτές περιλαμβάνουν μελέτες α) ισότητας, β) χρήσης των επιστημών (Βιολογίας, κοινωνικών επιστημών) και των συσχετιζόμενων τεχνολογιών με σεξιστικούς, ρατσιστικούς, ομοφοβικούς και ταξικούς κοινωνικούς σκοπούς, γ) δυνατότητας ύπαρξης «καθαρής» επιστήμης, δηλαδή επιστήμης με θεωρήσεις και διεργασίες που δεν είναι ανδροκεντρικές και ανδροκρατούμενες, δ) έμφυλης νοηματοδότησης επιστημονικών κειμένων, δηλαδή των κρυφών έμφυλων συμβολισμών και θεματικών που εντοπίζονται στα επιστημονικά κείμενα, ε) επιστημολογίας που μελετά τη σχέση μεταξύ γνώσης και είναι ή πώς οι πεποιθήσεις μας εδράζονται στην κοινωνική εμπειρία και ποιες από αυτές τις πεποιθήσεις μπορούμε να χαρακτηρίσουμε γνώση.

⁴ Παραδείγματος χάριν, οι μελέτες ισότητας αναδεικνύουν το διαχρονικό χάσμα ευκαιριών μάθησης και εργασίας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Δεν εξετάζουν όμως ποιο θα έπρεπε να είναι το μέτρο σύγκρισης για τις γυναίκες ούτε εντοπίζουν και αναλύουν τα αίτια αυτού, που κατά τη Harding εντοπίζονται στις διαφορετικές προσδοκίες της κοινωνίας για γυναίκες και άνδρες αλλά και τον έμφυλο συμβολισμό της επιστήμης. Σημειώνει δε πως ενώ τέτοιες μελέτες προτείνουν στις γυναίκες να αλλάξουν στοιχεία της έμφυλης ταυτότητάς τους ώστε να προσομοιάζει με αυτή των ανδρών, δε γίνεται αντίστοιχη πρόταση για τους άνδρες.

Πολιτικά κινήματα και αντικειμενικότητα της επιστήμης

Η Harding (1986) θέτει το ερώτημα πώς ένα πολιτικό κίνημα με στόχο την κοινωνική αλλαγή όπως το φεμινιστικό κίνημα μπορεί να αυξήσει την αντικειμενικότητα της επιστήμης και οργανώνει τις πιθανές απαντήσεις σε αυτό το ερώτημα σε τρεις κατηγορίες: φεμινιστικό εμπειρισμό (Feminist empiricism), φεμινιστική επιστημολογική σκοπιά (Feminist stand-point) και φεμινιστικό μεταμοντερνισμό (Feminist postmodernism), διευκρινίζοντας ωστόσο πως ο διαχωρισμός δεν σημαίνει ότι κάποιος/α πρέπει να ταχθεί αποκλειστικά υπέρ της μιας ή της άλλης προσέγγισης (Harding 1990a). Η ίδια τάσσεται υπέρ της φεμινιστικής σκοπιάς, ακολουθώντας μια σειρά θεωρητικών όπως η Dorothy Smith, η Nancy Hartsock, η Hilary Rose και η Alison Jaggar (Harding 1990b), και προτείνει το μετασχηματισμό του κυρίαρχου ερωτήματος για τη θέση των γυναικών στην επιστήμη σε ερώτημα για τη θέση της επιστήμης στο φεμινισμό, δηλαδή την αλλαγή πλαισίου ή παραδείγματος για την ίδια την επιστήμη (Κατσιαμπούρα 2009).

Κατά τη Harding, η επιστήμη (ούσα ανδροκρατούμενη και ανδροκεντρική) πάσχει καθώς η «ανδρική» θεώρηση της πραγματικότητας (ως θεώρηση του κυρίαρχου) είναι ελλιπής και στρεβλή. Αντίθετα, η θεώρηση της πραγματικότητας μέσα από το πρίσμα των γυναικείων και φεμινιστικών κινήματων μπορεί να δώσει μια πληρέστερη και λιγότερη στρεβλή εικόνα και άρα να αυξήσει την αντικειμενικότητα της επιστήμης (αυτό που η Harding χαρακτηρίζει ως «ισχυρή αντικειμενικότητα», π.χ. Harding 1992; Harding 1995b). Εξετάζοντας ενδεικτικά μία μόνο σκοπιά των επιστημονικών προγραμμάτων, η Harding αναρωτιέται αν υιοθετώντας το πλαίσιο της φεμινιστικής στάσης στις φυσικές επιστήμες και άρα ξεκινώντας από τις ζωές και τις εμπειρίες των γυναικών, θα καταλήγαμε στις ίδιες ερευνητικές προτεραιότητες για τη Φυσική, τη Χημεία ή τη Βιολογία ή αν θα προωθούσαμε μελέτες για στρατιωτική χρήση ή με σκοπό το κέρδος έναντι π.χ. οικολογικών θεμάτων (Harding 1990a).

Στο πλαίσιο της επιστημολογικής αυτής σκοπιάς, η Harding παροτρύνει τους ερευνητές και τις ερευνήτριες να ξεκινούν τη μελέτη τους από την καθημερινότητα των γυναικών ή άλλων μη προνομιούχων ομάδων. Όχι όμως όπως οι εθνογραφικές μελέτες με ερωτήματα και προβληματισμούς ήδη σχηματισμένα εκτός ομάδων αλλά με τα ερωτήματα και τους προβληματισμούς των ίδιων των ομάδων. Στόχος των ερευνητών/τριών δεν πρέπει να είναι απλώς η έκφραση της άποψης των γυναικών ή κάποιας άλλης ομάδας (αν και αυτό είναι συχνά σημαντικό κομμάτι της διαδικασίας). Στόχος τους πρέπει να είναι να αντιληφθούν πώς οι μηχανισμοί εξουσίας με τις

πρακτικές και τον τρόπο λειτουργίας τους, συμπεριλαμβανομένων επιστημονικών και τεχνολογικών υποθέσεων, καθορίζουν την καθημερινή ζωή των γυναικών ή άλλων ομάδων με στόχο την κυριαρχία επί αυτών (Harding 2004) και να βοηθήσουν τις ομάδες να δουν αυτή την πραγματικότητα (καθώς συχνά οι μη προνομιούχες ομάδες τείνουν να προσλαμβάνουν τη στρεβλή πραγματικότητα που δημιουργούν οι κυρίαρχες ως κάτι φυσικό και άρα οι απόψεις τους δεν είναι αυτομάτως «καλύτερες» ή «πιο αξιόπιστες»). Στόχος είναι δηλαδή η δημιουργία ομαδικής συνείδησης, η οποία προκύπτει μέσα από πολιτικούς αγώνες. Μόνο έτσι θα μπορέσουν οι ερευνητές/τριες αλλά και οι κοινωνικές ομάδες (προνομιούχες ή μη, άρα γυναίκες και άνδρες) από τη μια να κατανοήσουν πώς η επιστήμη δρα για όλη την κοινωνία και από την άλλη να συλλάβουν και να σχηματοποιήσουν μια εναλλακτική επιστήμη.

Όπως σημειώνει στο άρθρο “How the women’s movement benefits science” (1989), η επιστημολογική πρόταση της Harding βασίζεται στη σκέψη του Hegel για τη σχέση εξουσιαστή/εξουσιαζόμενου όπως διατυπώθηκε στο έργο του *Φαινομενολογία του πνεύματος* (κατά τα αφεντικά, οι πράξεις των σκλάβων είναι αποτέλεσμα της φύσης τους ή της θέλησης των αφεντικών) και την εξέλιξή της από τους Marx και Lukacs, δηλαδή τη θεώρηση ότι τα μέλη κοινωνικά καταπιεσμένων τάξεων μπορούν να αντιληφθούν την κοινωνική πραγματικότητα πληρέστερα και καθαρότερα από τα μέλη των κυρίαρχων τάξεων. Ως μια μεταμαρξιστική κριτική θεωρία, η φεμινιστική στάση είναι «στρατευμένη» (Harding 2000, 8) ή πληρέστερα «κοινωνικά εντοπισμένη και πολιτικά στρατευμένη» (Harding 2004, 32).

Εναλλακτικά στο ρεύμα της φεμινιστικής σκοπιάς υπήρχαν και υπάρχουν διάφορες προτάσεις, τις οποίες η Harding οργάνωσε σε δύο επιστημολογίες: φεμινιστικό εμπειρισμό και μεταμοντερνισμό, όπως προαναφέρθηκε.

Ο φεμινιστικός εμπειρισμός υποστηρίζει ότι ο σεξισμός και η ανδροκρατία είναι κοινωνικές προκαταλήψεις που μπορούν να διορθωθούν αν ακολουθούμε αυστηρότερα τους υπάρχοντες κανόνες της επιστημονικής έρευνας. Πρόταγμά του είναι, παραδείγματος χάριν, η αύξηση της εκπροσώπησης των γυναικών στο πεδίο της επιστήμης, καθώς αυτό αυτόματα θα σημάνει μείωση των ανδροκρατικών επιρροών στην ερμηνεία των όποιων φαινομένων (αφού οι γυναίκες μπορούν ευκολότερα να εντοπίσουν ανδροκρατικές προκαταλήψεις). Αυτή η επιστημολογική προσέγγιση εμφανίζεται, κατά τη Harding, ιδιαίτερα ελκυστική καθώς επικρίνει την «κακή επιστήμη» και όχι την επιστήμη γενικότερα. Επομένως δεν έρχεται σε ευθεία αντιπαράθεση με την κυρίαρχη αντίληψη για την επιστήμη και γίνεται πιο εύκολα αποδεκτή ως ένα σύνολο διορθωτικών αλλαγών (Harding 1986).

Ωστόσο, ο φεμινιστικός εμπειρισμός εμφανίζει ποικίλα προβλήματα, όπως τις αντικρουόμενες θέσεις για το ρόλο του/ης ερευνητή/τριας. Κατά το συγκεκριμένο ρεύμα, η κοινωνική ταυτότητα του/ης ερευνητή/ήτριας δεν επηρεάζει την όποια μελέτη. Αυτό όμως έρχεται σε ευθεία αντιπαράθεση με την παραδοχή των οπαδών του ρεύματος ότι οι γυναίκες ή οι φεμινιστές (άνδρες και γυναίκες) είναι πιο πιθανό να καταλήξουν σε αντικειμενικότερα και χωρίς προκαταλήψεις συμπεράσματα. Στο πλαίσιο αυτό, είναι επίσης προβληματικό ότι η επιστημονική μέθοδος δεν στάθηκε διαχρονικά ικανή να εξασφαλίσει μέγιστη αντικειμενικότητα αλλά ήταν ορισμένα κοινωνικά κινήματα που έδρασαν καταλυτικά σε αυτή την κατεύθυνση. Τέλος, η προσέγγιση αυτή αγνοεί την ανδροκρατική ματιά στην επιλογή θεμάτων που πρέπει να απασχολήσουν την επιστήμη και δίνει βάρος στο ρόλο του φύλου μόνο για την εξήγηση φαινομένων/ευρημάτων. Η φεμινιστική σκοπιά, από την άλλη, αν και αναδεικνύει, όπως και ο φεμινιστικός εμπειρισμός, το σημαντικό ρόλο των κοινωνικών επιρροών στην επιστήμη, δεν επικρίνει την «κακή επιστήμη» ούτε θεωρεί ότι αυξημένη εκπροσώπηση γυναικών θα επιλύσει το πρόβλημα με τον εντοπισμό και την άρση προκαταλήψεων. Για τη Harding το πρόβλημα δεν είναι η «κακή επιστήμη» αλλά η ίδια η επιστήμη (Harding 1986).

Ο φεμινιστικός μεταμοντερνισμός, το τρίτο φεμινιστικό επιστημολογικό ρεύμα που εντοπίζει η Harding, αναδεικνύει και επιβάλλει έναν σκεπτικισμό σε σχέση με κάθε μορφή γενίκευσης όχι μόνο για την πρόοδο, την επιστήμη ή τη γλώσσα αλλά και τον ίδιο τον εαυτό μας όπως τον αντιλαμβανόμαστε και άρα για την αντικειμενικότητα της γνώσης σε κάθε επίπεδο. Στον σύγχρονο κόσμο η ταυτότητα είναι ένας συνδυασμός στοιχείων, π.χ. φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, τάξης, πολιτικών πεποιθήσεων, σεξουαλικών προτιμήσεων κ.ά. Οι φεμινιστές/τριες μπορούν να αξιοποιήσουν αυτή την ποικιλία ταυτοτήτων προωθώντας τη «συνύπαρξη» μεμονωμένων οντοτήτων/ομάδων και των πολιτικών που τις εκφράζουν και με αυτό τον τρόπο να ανατρέψουν το κυρίαρχο «ιδεώδες» του «ανθρώπου» (δηλαδή του άνδρα) και τις στρεβλώσεις που προκύπτουν από αυτό (Harding 1986).

Η φεμινιστική σκοπιά, από την άλλη, προκρίνει την κατάκτηση μιας (ομοιογενούς) φεμινιστικής θέσης, η οποία κατά τον φεμινιστικό μεταμοντερνισμό είναι αδύνατη, αφού η κοινωνική εμπειρία και επομένως και η επιστήμη καθορίζεται επίσης και από άλλα στοιχεία, όπως η φυλή, η τάξη και το πολιτισμικό πλαίσιο. Ένα από τα συγκρουσιακά ερωτήματα που γεννώνται επομένως μεταξύ μεταμοντερνισμού και φεμινιστικής σκοπιάς είναι αν αξίζει να εγκαταλείψουμε το όραμα μιας κοινής φεμινιστικής θεώρησης της πραγματικότητας επειδή η επιστήμη δεν είναι μόνο έμφυλη αλλά έχει έντονα και το πρόσημο π.χ. φυλής, τάξης και εξουσίας. Στο ζήτημα

αυτό, το οποίο παραμένει ανοιχτό, η θέση της Harding είναι πως πρέπει να βρούμε και να αναδείξουμε πώς το φύλο σχετίζεται με όλες αυτές τις παραμέτρους καταλήγοντας έτσι σε μια πλειάδα στάσεων, που όμως διασταυρώνονται στο φύλο (Harding 1997) και σε καμία περίπτωση η φεμινιστική στάση δε θα πρέπει να σχετίζεται με τη θεώρηση ή επιβολή ενός προτύπου (π.χ. λευκή Ευρωπαϊά ή Αμερικανή γυναίκα) για όλες τις γυναίκες (Hirsh, Olson & Harding 1995).

Συμβολή

Το σύνολο έργο της Harding θέτει λοιπόν μια σειρά κρίσιμα ερωτήματα, που τροφοδότησαν και τροφοδοτούν την έρευνα για τη σχέση φύλου και επιστήμης. Κατ' αρχήν: Σχέση φύλου-επιστήμης ή φύλου-επιστημών; Ίσως κατά τη Harding η δεύτερη διατύπωση να είναι προτιμότερη αφού επιτρέπει την απαγκίστρωση του όρου επιστήμη από τις «σκληρές» επιστήμες, όπως η Φυσική και η Χημεία. Ακόμη και αυτές, όμως, δεν είναι ανεξάρτητες έμφυλου προσδιορισμού. Ο έμφυλος χαρακτήρας της επιστήμης διαπερνά όλα τα στάδια παραγωγής γνώσης από τις θεωρίες και τις υποθέσεις που εξετάζονται, τις μεθόδους που χρησιμοποιούνται, τα συμπεράσματα που εξάγονται και την ίδια τη γλώσσα που χρησιμοποιείται για την έκφραση και τη διάχυσή τους (Harding 2004; Hirsh et al. 1995). Άλλα σημαντικά ερωτήματα για την επιστημονική έρευνα αναφέρονται στα εξής κρίσιμα σημαία για την επιστημονική έρευνα: Ποιος/α καθορίζει το πλαίσιο χρηματοδοτήσεων των ερευνητικών προγραμμάτων; Ποιος/α καθορίζει πού και για ποιον θα εφαρμοστούν οι προκύπτουσες τεχνολογίες; Ποιος/α πραγματοποιεί την έρευνα αν όχι κάποιος/α που διαμόρφωσε την έμφυλη ταυτότητά του/ης σε μια κοινωνία με έμφυλη δομή και επικοινωνεί (μελετά, γράφει, συζητά) μέσα από έμφυλους συμβολισμούς; Σε ποιο βαθμό αυτός/ή κατανοεί την επίδραση όλων αυτών των παραγόντων στη δουλειά και την καθημερινότητά του/ης; Η επιστήμη είναι έμφυλη και άρα το αφήγημα περί αντικειμενικότητάς της δεν είναι παρά αυτό ακριβώς, αφήγημα. Η έλλειψη αντικειμενικότητας δεν αντιμετωπίζεται όμως απλώς αυξάνοντας τη γυναικεία εκπροσώπηση.

Πώς μπορεί να αυξηθεί ή και να μεγιστοποιηθεί η αντικειμενικότητα της επιστήμης; Η Harding, με το πλαίσιο της φεμινιστικής σκοπιάς καλεί τους/ις ερευνητές/τριες και το γενικότερο κοινωνικό σύνολο να κατανοήσουν τους μηχανισμούς που επιβάλλουν και συντηρούν μια έμφυλη επιστήμη. Το ερώτημα κατά τη Harding δεν πρέπει να είναι πώς να εξαλείψουμε την πολιτική από την επιστήμη αλλά ποιες πολιτικές προωθούν

και ποιες εμποδίζουν τη γνώση και ποιες ομάδες εντέλει αφορά (Harding 2004). Απαντώντας σε αυτά τα ερωτήματα, κοινωνικές ομάδες και πολιτικά κινήματα μπορούν να προάγουν τη γνώση και να αυξήσουν την αντικειμενικότητα της επιστήμης. Κατακτώντας αυτή τη βάση θα μπορούν επίσης να οραματιστούν μια εναλλακτική επιστήμη χωρίς διακρίσεις. Ίσως κάτι τελείως διαφορετικό από αυτό που γνωρίζουμε σήμερα.

Η θέση αυτή της Harding συζητήθηκε και επικρίθηκε ακόμη και από φεμινιστικούς κύκλους των οπαδών του μεταμοντερνισμού, που έθεσαν ερωτήματα όπως το αν μιλάμε για τις γυναίκες ή τους φεμινιστές, αν η φωνή των λευκών, Δυτικών, ετεροφυλόφιλων γυναικών αποτελεί τη φωνή του κυρίαρχου στο κίνημα και σε τι βαθμό εκφράζει ή μπορεί να εκφράσει τις θέσεις γυναικών διαφορετικής φυλής, εθνικής καταγωγής, σεξουαλικής προτίμησης κ.ά. Ωστόσο, αυτά τα ερωτήματα και η απάντηση που δίνει η Harding βοήθησαν ώστε να αποσαφηνιστεί ή και να εξελιχθεί η φεμινιστική σκοπιά, μια προσέγγιση που παραμένει έγκυρη στο πεδίο της φεμινιστικής επιστημολογίας και δρα ανανεωτικά στο ευρύτερο πεδίο των σπουδών στις επιστήμες.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Harding, S. (1986), *The Science question in feminism*. USA: Cornell University Press.

Harding, S. (1989), "How the women's movement benefits science: Two views", *Women's studies International Forum* 12(3): 271-283.

Harding, S. (1990a), "Feminism and theories of scientific knowledge", *Women: A cultural Review*, 1(1): 87-98.

Harding, S. (1990b), "Starting thought from women's lives: Eight resources for maximizing objectivity", *Social Philosophy* 21(2-3): 140-149.

Harding, S. (1992), "Rethinking Standpoint Epistemology: What is Strong Objectivity?", *The Centennial Review* 36(3): 437-470.

Harding, S. (1995a), "Just add women and stir?", in United Nations Commission on Science and Technology for Development (ed.), *Missing Links. Gender Equity in Science and Technology for Development*. USA: UNIFEM (United Nations Development Fund for Women), 295 - 308.

Harding, S. (1995b), “‘Strong objectivity’: A response to the new objectivity question”, *Synthese* 104: 331-349.

Harding, S. (1997), “Comment on Hekman's ‘Truth and Method: Feminist Standpoint Theory Revisited’: Whose Standpoint Needs the Regimes of Truth and Reality?”, *Signs* 22(2): 382-391.

Harding, S. (2000), “Democratizing philosophy of science for Local Knowledge Movements: Issues and Challenges”, *Gender, Technology and Development* 4(1): 1-23.

Harding, S. (2004), “A socially relevant philosophy of science? Resources from standpoint theory’s controversiality”, *Hypatia* 19(1): 25-47.

Harding, S. (2004α), “Can men be subjects of feminist thought?”, Hesse-Biber, S.N., Yaiser, M.L. (eds), *Feminist perspectives on social research*. New York: Oxford University Press, 177-197.

Harding, S. (2017b) “Precis of objectivity and diversity: another logic of scientific research”, *Philosophical Studies* 174: 1801-1806.

Harding, S. (2017a), “A philosophy of Science for us today? A response to Fellows and Richardson”, *Philosophical Studies* 174: 1829-1838.

Hirsh E., Olson G.A., Harding, S. (1995), “Starting from Marginalized Lives: A Conversation with Sandra Harding”, *JAC: A Journal of Composition Theory* 15(2): 193-225.

Kuhn, T. (1997), *Η δομή των Επιστημονικών Επαναστάσεων*. Αθήνα: Σύγχρονα Θέματα.

Oakley, Ann (1972), *Sex, Gender & Society*. London: Temple Smith.

Κατσιαμπούρα, Γ. (2009), «Φύλο και Επιστημολογία», [http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/Φύλο και επιστημολογία](http://www.fylopedia.uoa.gr/index.php/Φύλο_και_επιστημολογία)

Κατσιαμπούρα, Γ. (2019), «Επιστήμη, σεξισμός και Κριτική Εκπαίδευση: μαθαίνοντας από την Έβελυν Ρηντ», στο Κατσιαμπούρα, Γ., Λιάμπας, Τ., Παυλίδης, Π. (2019), *Η Κριτική Εκπαίδευση για το σχολείο των κοινωνικών αλλαγών*. Θεσσαλονίκη: ΠΤΔΕ ΑΠΘ, 330-336 (https://www.eled.auth.gr/documents/ΠΡΑΚΤΙΚΑ_1ο_ΠΣΚΕ_2018.pdf)

Κατσιαμπούρα, Γ. (2020), *Επιστήμες και πολιτική δέσμευση. Ιστορίες του 20^{ού} αιώνα*. Αθήνα: Προπομπός.

Μπωβουάρ, Σιμόν ντε (1979), *Το δεύτερο φύλο*. Αθήνα: Γλάρος.

Ρηντ, Έβελυν (1981), *Σεξισμός και Επιστήμη*. Αθήνα: Θεωρία.